

Het Aards paradijs

Over de Tuin der Lusten (3)

Ton Frenken

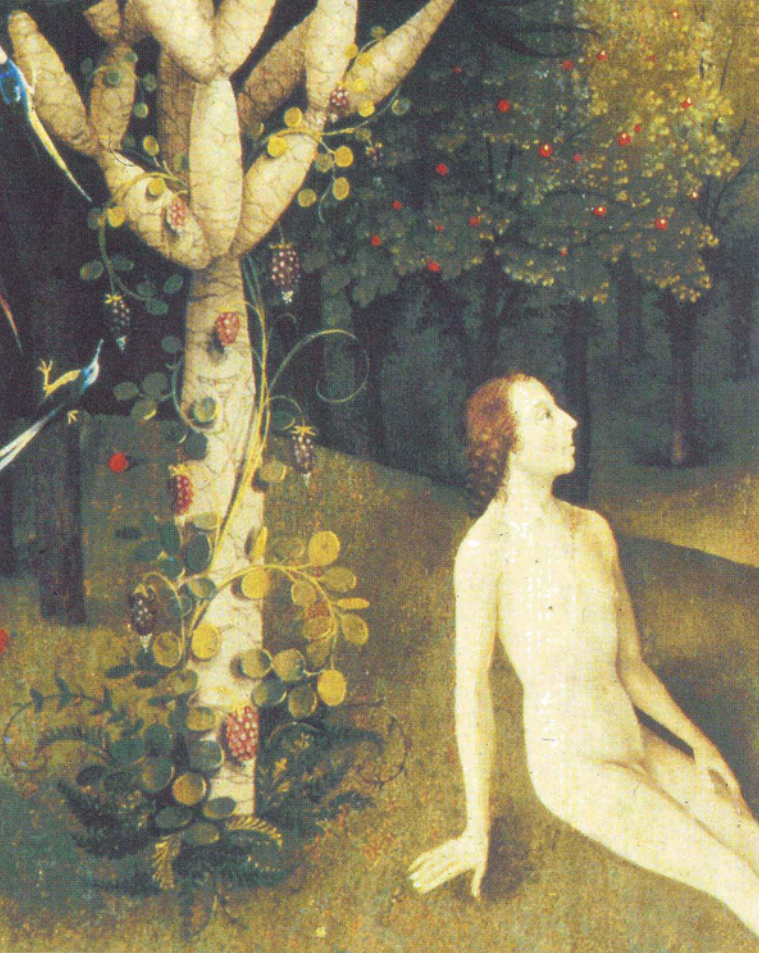
'Bossche Bladen' viert het Jeroen Boschjaar mee en startte in december 2000 een serie rond 'De Tuin der Lusten'. Ton Frenken zet zijn reeks voort met een derde beschouwing.

Lieten we, in een vorig artikel over de 'Tuin der Lusten', het drieluik nog gesloten om ons even te verdiepen in de 'grijschilderingen' van de buitenzijde der zijpanelen met de voorstelling van de derde scheppingsdag, nu gaan de luiken open en staan we oog in oog met het meest befaamde schilderij van Jheronimus Bosch.

Drie samenhangende schilderijen naast elkaar, te lezen van links naar rechts – als in een boek –, dus eerst het aards paradijs, dan de wereld als tuin en tenslotte de hel. Vandaag over het paradijs. Het is er een dag voor: nu ik dit schrijf is het een stralende zondag in mei (en nog wel Moederdag); want wat ons tegemoet straalt is de feestelijke schoonheid van de dag waarop God de mens schiep en Adam en Eva met elkaar verbond en hen de tuin schonk met de bomen en planten en dieren. Fris en inderdaad feestelijk is dit paneel, en – na de recente, uitstekende restauratie – gaaf en helder als had de Bossche schilder het zojuist voltooid. Op de voorgrond steken de eerste mensen terzijde van de zegenende Christus, lichtend af tegen het groen van weiden en bomen; het middenplan bevat de transparante vijver en het lichtgroene gras van de speelweide en op de achtergrond verrijzen de fantastische bergen in een grijsblauw verschiët. En over het gehele paneel wemelt het van dieren, vooral vogels, honderden... Men hoort de muziek van Messiaen.

*Een van Bosch grote werken: De Tuin der Lusten
(Museum Prado, Madrid)*

Adam onder de Boom des Levens: detail uit het linkerluik van de Tuin der Lusten (Museum Prado, Madrid).

Beelddetails

Er is veel te zien, zoals altijd op de panelen van Bosch. Men moet er lang naar turen en de vele beelddetails nauwkeurig aflezen – langer en meer dan de mij hier toebemeten ruimte – om het verhaal zich te laten ontvouwen. In dit linkerluik gaat het over 'het paradijselijk huwelijk'. Hier dus geen hemels paradijs, want er zijn geen engelen en geen tronende God. Ook niet de schepping van Eva uit een rib of de lendenen van Adam, maar de gave van Eva als metgezellin aan Adam door Christus, die met zijn zegenend gebaar zegt: 'Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u'.

De goddelijke opdracht aan de eerste mensen en tevens de toezegging van alle vruchten en heerlijkheden van het paradijs, maar ook het verbod om te eten van de 'boom der kennis van goed en kwaad'.

Aan de rechterkant in het midden herkennen we die boom, waaromheen zich de slang wentelt. De vruchten lijken meer op bramen dan op appels. In de Hebreeuwse versie van Genesis lezen we dat 'kennis van goed en kwaad' moet worden opgevat als onderscheidingsvermogen, als bewustwording van verschillen, als de relatie van de mens met God en van de mens en de natuur.

Pas toen Eva, door de duivelse slang verleid, en Adam met haar van de vrucht gegeten had, werd hen hun

onderscheid duidelijk: zij werden zich bewust van hun naaktheid en van hun geslachtelijkheid. Zover is het in ons tafereel nog niet.

Veel pregnanter staat dan ook die andere belangrijke boom, de 'boom des levens' op de voorgrond, links van Adam: akelei en vruchten groeien langs de stam omhoog naar de wonderlijke takken met hun exotische bloemen: zinnebeeld van de onsterfelijkheid, die de mens nog deelt met God.

Deze boomgestalte wordt door menigeen als een van Bosch' mooiste beeldende inventies gezien.

Stileerlust

De paradijstuin krioelt van de dieren. Ze lopen, vliegen, spelen, drinken uit de vijver en hier en daar verslinden ze een ander dier: de kleine panter loopt met een rat in zijn bek, de lepelaar smult van een kikker. Ze gedragen zich naar hun natuur.

'Toen schiep God alle krioelende levende wezens, waarvan de wateren wemelen', detail uit het linkerluik (Museum Prado, Madrid)

*Paradijs met 'de vogelen des hemels': detail uit het linkerluik
(Museum Prado, Madrid)*

Bosch schept kennelijk genoeg in hun uitbeelding: hij kan er zijn stieleerlust op botvieren en vooral ook zijn fantasie. We zien dan ook bekende dieren als de olifant en de giraffe, de ekster en zwaluw, de konijntjes (achter Eva: symbool van vruchtbaarheid?), maar ook exotische en fabeldieren. De middeleeuwse mensen hielden van dieren; de Bourgondische vorsten legden in hun paleispar-

ken al dierentuinen aan. Boeken met illustraties van vreemde dieren waren populair, zoals het al in 1485 in het Nederlands verschenen 'De proprietatibus rerum' van Bartholomeus Anglicus.

Zo verklaart Emile Mâle de vele op kapitelen uit de 12e en de 13e eeuw voorkomende vreemde dieren uit het plezier dat de beeldhouwers beleefden aan de uitbeelding

van bijvoorbeeld de tweekoppige adelaar, vogels met verstrengelde halzen en andere vreemdigheden uit het bekend zijn met voorstellingen op oosterse tapijten; de mooiste collectie in Frankrijk is die in de kathedraal van Sens. Zo kwamen geesten, demonen en idolen uit Perzië en Assyrië terecht in de Franse gotische kerken.

In het algemeen kan men zeggen dat verluchte manuscripten een inspiratiebron waren voor beeldende kunstenaars: de Apocalyps van Beatus uit de 8e eeuw werd steeds opnieuw gereproduceerd en kwam in de 12^e eeuw terecht in het timpaan van de Abdij van Moissac!

Prof. Steppe uit Leuven zei altijd: 'middeleeuwse kunstenaars verzinnen niets, ze beelden uit wat ze zien, tegenkomen, vinden. En dan is Bosch daarop geen uitzondering, maar hij beschikte over een enorme beeldende vindingrijkheid. Laat dan de tweekoppige adelaar uit Perzië door hem op prenten gezien zijn, hij maakt dan óók maar een driekoppige reiger, die aan de rand van de vijver op kikkers loert.'

Zie de fantastische dieren die rechts in het middenplan de steile oevers beklimmen... maar daarnaast de natuurgetrouwe zwaan!

Drollerieën

Het adjectief fantastisch valt vaak bij Bosch' werk. Dat is juist als we daarmee zijn bovengenoemde beeldende inventiviteit bedoelen.

Maar Bosch was geen fantast, geen 'faiseur des diables', verzinner van duivels en monsters, geen surrealist, geen populaire circusartiest.

Toch werd en wordt dit vaak van zijn kunst gemaakt: globaal gezegd werd de populariteit van Bosch al kort na zijn dood gevestigd op zijn zogenaamde voorkeur voor 'drollerieën' en 'diablerieën'. Die werden alom populair, vooral in Zuid-Nederland en met name in Antwerpen.

Het succes van zijn voornamelijk Vlaamse navolgers vindt daarin zijn oorsprong, en hangt ook samen met de eerste reacties op het reformatorisch optreden van Luther en Calvijn, kort na Bosch' dood in 1516.

Men kan zich zelfs afvragen of Pieter Breughel, die in sommige van zijn werken een navolger genoemd wordt, Bosch' kunst begrepen heeft: ook hij voerde zogenaamde Bossche elementen op in de vorm van grappige en moralistische 'drollerieën'; wat dat betreft staan ook de zedenprekende prenten van Hieronimus Cock uit Antwerpen, van rond 1550, al tamelijk ver af van de eigenlijke intenties van Bosch' kunst.

Laat staan dat de uitkomsten van aan hedendaagse kunstenaars gegeven opdrachten om iets te maken naar aanleiding van Bosch of zijn 'Tuin der Lusten' resulteren in werk – hoezeer wellicht ook van artistiek belang –, dat wezenlijk iets uitstaande heeft met het oeuvre van de Bossche meester. Bij keramische producten zijn het slechts letterlijke 'drollerieën', bij schilderijen betreft het

vaak de dubieuze categorie 'fantastic' of 'erotic art'. We zijn dan niet ver van het afgesneden oor van Vincent van Gogh.

De geest van Bosch

Zonder zelfs het werk van Jheronimus Bosch te kennen, heeft mijns inziens slechts één kunstenaar uit de 19e en 20e eeuw de geest van Bosch dicht benaderd: de douanier Henri Rousseau (1844-1910), wel de vader genoemd van de 'naïeve kunst'. Ook hij heeft, op basis van prenten en studies in de Jardin des Plantes, prachtige schilderijen gemaakt voor 'forêts-vierge', maagdelijke oerwouden, waarin de planten een bedreigende vergroting vertoonden en toch schitterend verschijnen; en de *droom van Yadwigha*, en de *slapende zigeunerin*; werken waarin de geziene verbeelding tot de hoogst beleefde intensiteit voeren.

(Dit voert hier te ver, daar kom ik op terug.)

En nu terug naar het Aards Paradijs.

Hoe vredelievend het tafereel van het eerste mensenvolk ook moge zijn, het leidt tot felle discussies bij de diverse Bosch-auteurs. Charles de Tolnay beschrijft in zijn standaardwerk (Baden-Baden, 1938) de blik van Adam op zijn zojuist geschonken metgezellin Eva als reeds agressief-begerig; de lust loert al! Als Wilhelm Fraenger in zijn studie over de Tuin der Lusten, die hij het millennium-drieluik noemt, bij de beschrijving van dit luik is gekomen, valt hij fel tegen De Tolnay uit: hoe kan iemand dit sublieme tafereel zo negatief interpreteren?, vraagt hij zich af. Adam begerig of gelukkig en verwonderd?

Kijk zelf, zou ik zeggen. Daarbij moet worden opgemerkt dat dit paneel uit meerdere delen bestaat en dat een naad tussen twee houten delen precies over Adams profiel loopt. Dit profiel is dan ook in het meer dan 500 jaar oude paneel vaak beschadigd doordat de delen onderling uiteen gingen staan, werden dicht geplamuurd en weer overgeschilderd. Op de oude detail-repro's is het profiel zeer beschadigd. Bij de recente restauratie is het prachtig hersteld in m.i. positieve zin, laten we zeggen ten gunste van Fraenger. Een mooie jonge man met een blij blik, een 'positieve kijk'.

De interpretatie van dit detail is van belang voor de duiding van het gehele drieluik, dit hoofdwerk van Bosch. Is het een tuin in een wereld waar de zonde heerst en met name de Luxuria, de Wellust, of is het een presentstellen van de onschuldige staat van de mens van vóór de zondeval. Tuin der Wellust of Jardin des Delices?

Ik houd het op het laatste en hoop dit in een volgende bijdrage te verduidelijken.